

Dilqəm Məzahir MƏMMƏDOV

Bakı Dövlət Universiteti,
Sosial elmlər və psixologiya fakültəsi,
Psixologiya kafedrasının şəxsiyyətin psixologiyası üzrə doktorantı
E-mail : mmmdovdilqm857@gmail.com

TRAVMATİK DAVRANIŞLAR ŞƏXSİYYƏTİN DAVRANIŞ PREDİKTÖRÜ KİMİ

Xülasə

Yetkin şəxsiyyət modelinin formalasması bir sıra amillərdən asılıdır. Onun psixoloji sağlamlıq statusu, mövcudluğunun təməlində davranış, koqnitiv, emosional sferalarının determinatları rolunda çıxış edən amillər ontogenetik inkişafın postnatal dövründə baş verən situasiyalardan bilavasitə asılıdır. Bu mənada, psixoloji yetkin yaxud, sağlam insan məruz qaldığı amillərə verdiyi reaksiyalara görə şəxsiyyətin formalaşmasının dinamikasını müəyyən edir. Şəxsiyyətin inkişaf səviyyəsi və ətraf mühit faktorlarının dərəcəsi arasında mənfi korrelyasiya mövcud olduğundan uşaqlıq dönməndə baş verən hadisələrin təsiri və qalıcı olaraq şəxsiyyətin strukturuna imitasiya olunması qaçınılmazdır. Dezadaptiv davranışların psixoloji determinatları olaraq travmalar bu istiqamətdə aparıcı rola malikdir, erkən uşaqlıq dövründə uşaqlar mizacından asılı olaraq travmatik və psixogen situasiyalara fərqli reaksiyalar verə bilər. Travmatik təcrübələrin şəxsiyyətin davranış mexanizmlərinə transformasiya olunması, eyni zamanda, valideynlərində şəxsiyyət modelindən asılıdır. Bəzi valideynlər uşaqlar zəif sinir sisteminə malik olduğunda onu norma kimi qəbul edərək ona kifayət qədər diqqət yetirmədikləri halda bu situasiya davranış stili formalaşmamış uşaqda qarşılıqlı təsir nəticəsində müsbət korrelyasiya olunur. Bu isə davranış mexanizmlərinin qalıcılıq ehtimalını artırır. Şəxsiyyətin davranış mexanizmləri altında bir çox bioloji, sosial, psixoloji amillər rol oynayır. Bəzən hətta müasir dövrümüzdə insan və kompüter işləmə mexanizminə görə eyniləşdirilir, misal üçün, artıq məlumat çoxluğu nəticəsində kompüterdə donma və əməliyyat sisteminin öz fəaliyyətini yerinə yetirməməsi müşahidə olunur. Bəzi ədəbiyyatlarda ətraf mühitdən alınan məlumatlara qarşı bəyər yaradaraq beynin qoruyucu mexanizmi kimi katatonik şizofreniya təzahür mexanizmi kimi hesab edilirdi. Lakin davranışçılığın inkişafı nəticəsində reaksiya göstərən insan modeli yox, düşünüən insan modeli aktual model hesab olunur. Çünki şəxsiyyət bir sistem olaraq ətraf mühit stimulları ilə qarşılıqlı təsir zamanı inkişaf edir. Travmatik təcrübələr şəxsiyyətin davranış determinatları olaraq onun yetkin şəxsiyyət modelini təşkil etməklə bərabər reaksiya stillərinin formalaşmasına da təsir göstərir.

Açar sözlər : dezadaptiv mexanizmlər, yetkin şəxsiyyət, travmatik təcrübə, davranış mexanizmləri, reaksiya stilləri, davranış mexanizmləri

UOT: 159.922.

DOI: <https://doi.org/10.54414/LRMB2027>

Giriş

Psixoloji ədəbiyyatlarda travma anlayışı fərqli izah olunur, travma DSM III-dən əvvəl daha çox genetik səbəblərlə müəyyən olunurdu. Travmatik nevroz adlandırılan bu hallar irsi meyl, əvvəlcədən mövcud olan hər hansı bir psixiatrik pozuntu yaxud erkən dezadaptiv mexanizmlərlə izah olunurdu [5, s.1-17]. Psixoloji ədəbiyyatlarda travma anlayışı onun mahiyyəti və nə kimi halların travma hesab

edildiyinə nəzər saldıqımızda travmanın psixoloji mahiyyət kəsb etməsinin tarixi inkişaf zamanı ortaya çıxdığı müəyyən olunur. DSM-III-də ilk olaraq travma sonrası stres pozuntusunun əlamətləri müəyyən olunduqdan sonra travma anlayışı psixoloji mənada işlənilməyə başlanmışdır. Travma ilə əlaqəli hadisələrin səbəb olduğu psixoloji narahatlıqlar Kardiner tərəfindən 1980-ci ildə “travmatik nevroz” olaraq adlandırılmışdır. Travma ilə

bağlı ilk tədqiqatlar Freyd, Breuer tərəfinndən isteriyalı insanlar üzərində aparılmışdır. Onlar isteriyanın keçmişdə baş verən hadisələrə bağlı olduğunu və travmatik təcrübənin təsiri ilə hiss edilən duyğuların isteriyaya səbəb olduğunu iddia edirdilər. Freyd hiss edilən neqativ təcrübəyə bağlı hisslərin ifadə edildiyi zaman isterik simptomların azaldığını müşahidə etmiş və şüurdan kənar gizli materealların şüur sferasına gəlməsi ilə travmatik hadisə və isteriyaların azaldığını iddia etmişdir.

Əsas hissə

Travmanın psixoloji təsirləri ilk dəfə II Dünya Müharibəsi sonrasında əskərlərdə, xüsusilə, sığınacaqlarda uzun müddət qalmış insanlarda müşahidə olunmuşdur. Qazilər üzərində aparılmış araşdırmalar nəticəsində onlarda müşahidə olunan psixoloji pozuntular sonradan DSM III"ə travma sonrası stres pozuntusu adı ilə daxil edilmişdir [1, s. 20]

Travmalar fərdin müdafiə mexanizmlərinin kifayət etmədiyini situasiyalar zaman ortaya çıxır. Travmatik hadisələr sadəcə müəyyən təzahür vasitəsilə meydana çıxmasına baxmayaraq onların determinatları bilavasitə şüur sferasına daxil olmur. Travmalar günlük təcrübələr xaricində olub müəyyən bir şemada qruplaşdırıla bilməyən hadisələrdir. Travmatik hadisələr zamanı müdafiə mexanizmlərinin işə yaramamasının səbəbi onlar arasındakı paradoksun nəticəsidir. Məsəl üçün, az yaşlı təcavüzə məruz qalan biri hələ yetkin müdafiə mexanizmləri formalaşdırmadığından onun mövcud travmanı bilavasitə mənimsəməsi, intim zonası ilə bağlı yanlış təsəvvürlər qazanması və bir çox hallarda bunu norma kimi qəbul etməsi mümkündür.

Travmatik hadisə təcrübələrini mənimsəmiş insanlar bu hadisələrin təsiri altında fərqli davranış reaksiyaları formalaşdırırlar. Öyrənmə nəzəriyyəsinin tərəftarlarına görə travmatik hadisə ilə bağlı təcrübə yaşayan biri onunla əlaqədar və bənzər hadisələrin də eyni təsirə malik olacağını düşündükləri üçün bənzər situasiyalardan qaçınma reaksiyası formalaşdırır. Təbii ki bu reaksiyalar insanların mizac və yaşadığı mühitin qarşılıqlı təsirinin nəticəsində gerçəkləşir.

Koqnitiv psixologiyada insanların həyatında baş verən hadisələrə göstərdiyi reaksiyaların şema adı altında qruplaşdırıldığı məlumdur. Məsəl üçün, sosial fobiyası olan bir şəxsiyyətin koqnitiv sferasında qüsurluluq şeması ola bilər və bu onda ətrafdakı insanların onu necə görməsi ilə bağlı neqativ şemalar yarada bilər. Travmatik hadisələr zamanı baş verən düşüncələri bu cür koqnitiv sxemlərə salmaq və müəyyənləşdirmək asan olmur. Tarvamtik neqativ təcrübəsi olan biri bənzər situasiya ilə qarşılaşdığı zaman ifrat reaksiya verir, bu bir növ nevroitik insanın sakit səs tonunu bağırta kimi qəbul etməsinə bənzəyir. Təkrarlanan travmatik hadisələrlə qarşılaşdığı zaman ifrat qıcıqlanma insanlarda koqnitiv proseslərin fazalarını pozur. Nəticədə insanın idarəetmə, şəxsiyyətlərarası münasibətləri, bağlanma stilində səpmələr müşahidə olunur. İnsanlar arasında qarabasma kimi tanınan gecə kabusları yuxudan tez-tez ayılmalar, yuxu rejiminin pozılması travmaların təsiri ilə müəyyən olunur. Bu zaman şəxsiyyətin yetkin olmayan inkar mexanizmi və travmatik təcrübə arasında paradoks qarşılıqlı təsir yaranır. Bir qədər Freydin fikirlərinə dayanan bu istiqamətdə Hermanın araşdırmaları da mövcuddur. Hermana görə travmatik situasiyalar zamanı ilkin olaraq hafizənin unutma mexanizmi işə düşür. Lakin bastırılma və bastırılmanın inkar səbəbi ilə baş verməsi psixoloji immunitetin inkar edilən edilən təcrübəni fiziki olaraq ata bilməməsinə səbəb olur. Bu zaman inkar etmə arzusu və onun dərəcəsi ilə inkarın mümkünsüzlüyü düşüncəsi önə çıxır. Bu şəsiyyətin inkar etdiyi təcrübəni qəbul etməməsinin nəticəsində olur. Travma qurbanı olan insan travmanı bağıraraq demə və onu dilə gətirə bilməmə kimi zidiyyət içində olur. Hermana görə travmatik hadisələrin olduğu kimi qəbul edilməsi onların təsirinin azalmasının ilkin mərhələsidir. İnkar mexanizmi əksinə onların təsirini daha da ifratlaşdırır.

Travmatik hadisələr nəinki travma qurbanlarını, eyni zamanda, travmaya şahidlik etmiş inanları da təsirir altına alır. Tarvamanın dolayısı ilə təsir etdiyi insanlarda ikincili travmatik simptomlar müşahidə olunur. Travmatik hadisələr travma qurbanları və şahidlərinin dünyanın təhlükəsiz bir yer olması

düşüncəsini alt-üst edir və onlarda inamsızlıq yaradır. Travmatik hadisələrin işlənməsi assimilyasiya və disimilyasiya proseslərindən keçir. Misal üçün, dünyanın inamlı, təhlükəsiz bir yer olduğuna inanan biri təcavüzə məruz qaldığı zaman formalaşmış inanclar alt-üst olur, bu şəxsiyyətin əvvəlcədən assimilyasiya olunmuş inam və adaptiv şemalarını neqativ təsirləndirir. Təcavüz həmin insanda dünyanın təhlükəli bir yer olması, yəni dissimilyasiya prosesini yaradır. Bu isə şəxsiyyətin dezadaptiv müdafiə mexanizmləri və şemaları formalaşdırmasına səbəb olur [3, s. 106]. Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi travmanın məruz qaldığı insanın travmatik təcrübəni dəhşətli bir hadisə kimi idrak etməməsi mümkün olduğu kimi travma şahidinin bunu daha dəhşətli bir hadisə kimi idrak etməsi və təsirlənməsi də mümkündür. Bu insanların bioloji və mizac xüsusiyyətləri ilə travmatik hadisə və sosial mühitin qarşılıqlı təsirinin məhsuludur.

Travma zamanı hər hansı şiddətli stimül psixoloji pozuntuya səbəb olur, bu zaman stimül stressor xarakterli olub psixoloji müdafiə mexanizmlərinin assimilyasiya qabiliyyətinin həddinin aşıldığı zaman insanın mənliliyini ələ keçirərək neqativ duyğuların yaranmasına səbəb olur [2, s. 22]. Travmatizasyon pozuntular və simptomlar göstərən insanlarda travmaların ötürülməsi baş verir. Psixodinamik nəzəriyyələr və Vüktor Emil Franklnda qeyd etdiyi kimi insanların məna axtarışı travmaların travma qurbanları tərəfindən təkrarlanmasına səbəb olur. Sungurun apardığı tədqiqatlarda bunu sübut edir. Bəzi savaşı əskərlərinin yenidən muharibəyə qatılması, cinsi travmaya məruz qalanların uşaqlarına da bunu etməsi, şiddət qurbanı olan insanların şiddətə meyl etməsi əslində onların travmatik hadisələri yenidən yaşamaqla qeyri-ixtiyari olaraq ona məna vermə istəyi ilə bağlıdır. Bu səbəbdən istismara məruz qalan uşaqların övladlıq verildikləri ailələrdə də valideynlərini istismar davranışlarına təşviq etməsi kimi hallar görülür.

Travma qurbanları bəzən özlərinə ziyan verirlər. Psixoloji immunitərin məhdud qaldığı bu vəziyyətlərdə insanlar fiziki olaraq intim zonalarını qoruya bilmədikləri zaman fiziksəl özünə qarşı şiddətə meyl edirlər. Psixoloji

şemaları olan biri başa çıxma kartları ilə situasiyanın təsirini minimuma endirə bildiyi zaman travmatik mexanizmlər zamanı bunlar keçərli olur. Bənzər situasiyalar tərəfindən çağırılan travmatik duyğuların yaşanılması zamanı sıradan rahatlama yolları kifayət etmədiyi üçün bu cür insanlar fiziksəl olaraq bədənlerini incitdikləri zaman rahatlaya bilirlər. Bu zaman intihar düşüncəsi olmadan baş verənlər bir növ müdafiə xarakteri daşıyır.

Travmatik hadisələr şəxsiyyətin inkişafına neqativ təsir göstərir və onlarda dezadaptiv davranış reaksiyalarının yaranmasına səbəb olur. Dezadaptiv şəxsiyyət anlayışı da buradan qaynaqlanır. Dezadaptiv-travmatik hadisələrin formalaşdırıldığı dezadaptiv şəxsiyyət modeli adaptasiya problemləri yaşayır. Travma ilk olaraq şəxsiyyətin mənlilik konsepsiyasına imitasiya olunaraq onun fəaliyyətini pozur.

Bir çox psixoloji paradigmlər şəxsiyyətin fəaliyyət mexanizmlərinə fərqli aspektlərdən yanaşmaqla onu izah etməyə çalışmışlar. Lakin müasir paradigmlər şəxsiyyətə sistem kimi yanaşmanın tərəftarıdır. Şəxsiyyətin mövcud olduğu sferalar qarşılıqlı təsir nəticəsində şəxsiyyətin formalaşmasını istiqamətləndirir və yetkin şəxsiyyət modelinin təşkilini təmin edir. Travmatik təcrübələrin prediktoru olduğu alternativ şəxsiyyət modelləri dezadaptiv reaksiya göstərdiyi geniş spektrli davranış stillərinə malik mexanizmlərdən təşkil olunur. Hər hansı bir travmatik mexanizmin dezadaptiv davranış olaraq təzahür etməsi onun şəxsiyyətin daxili mexanizmləri ilə qarşılıqlı təsirindən asılıdır. Bu adaptivlik və dezadaptivlik kimi davranış stillərinin hər ikisində də baş verə bilər. Bir çox dezadaptiv şəxsiyyət modellərinin yaranma səbəbi kimi bəzən tək bir ağır travmatik təcrübə kifayət edə bilər. Əksər psixopatoloji halların yaranmasında bu korrelyasiyanı müşahidə etmək mümkündür. Travmalar şəxsiyyətin formalaşmasında bərabər təsir mexanizminə malik deyillər. Bir insan istismara məruz qalaraq qoruyucu reaksiya stili formalaşdırıldığı halda digərinin sadəcə utanc verici, davamlı bullinqə məruz qalması, istismar olmasa belə travmatik xarakter daşıya bilər. Şəxsiyyətin formalaşmasının ilkin mərhələsində imitasiya etdiyi təcrübə bir travma ilə təşviq

olunursa, bu alternativ situasiyalar tərəfindən aktivləşdirildiyi üçün yetkin şəxsiyyət modelində də fərqli situasiyalara belə bənzər dezadaptiv reaksiyalar göstərməyə səbəb olur. Məsələn, ilk cinsəl təcrübəsinin ardından utanç hissi yaşayan biri həyatının davamında da bu utanç hissinin təsirinə məruz qala bilər. Travmatik təcrübələrin davamlılığının səbəbi neyroloji bağlantıların yaranmasıdır. Hafizədə depolanan neqativ təcrübələrin bağlantılarının digər neyronlarla rabitəsi nə qədər geniş olarsa, travmatik mexanizmlərin qalıcılığı da bir o qədər qatı olur. Digər tərəfdən travmatik hadisə zamanı stress səviyyəsi yüksək olduğu üçün situasiyadakı digər amillərə qarşı seçici həssaslıq azalır və onlarda travma obyektinin xarakteri daşır. Kiçik məktəbli yaş dövründə sinif yoldaşlarının qarşısında mənliliyi alçaldılan biri bənzər situasiyalarda da eyni dezadaptiv davranışları göstərir. Otağın rəngi, uşaqların mimikası, əynindəki paltarlar, onların rəngi də tətikləyici stimula rolunu oynayır. Bu stressin yüksək səviyyəsində davranış seçiciliyinin azalması ilə əlaqədardır. Travmanın mahiyyəti və differensial diaqnostikasi ilə bağlı DSM-də əsas əlamət və hansı halların travma olması öz əksini tapmışdır. Bu DSM V-də travma və stressorla əlaqəli pozuntular başlığı altında qrupda yer alır. Burada travma deyildiyi zaman insanın fiziki bütövlüyünü təhdid altına alan, cinsəl şiddət və ölümlə hədələmə halları travma yaradacaq hallar hesab edilir. Travma nəticəsində bir sıra dezadaptiv davranış mexanizmləri təzahür edə bilər. Dissosiativ pozuntular, qaçınma və kompensasiya kimi davranış stilləri bunlardır. Gecə qarabasmaları, fləşbəklər, hallüsinasiyalar, yaşanmış neqativ hadisələrin yenidən yaşanırmış kimi hiss edilməsi travmatik təcrübələrin varlığından xəbər verir. Travma, travmaya səbəb olan amillər, travma sonrası baş verən pozuntular tarixi inkişafa uyğun olaraq fərqli qiymətləndirilir. İddialara görə əksər psixotik pozuntuların dinamikasında mütləq bir travmatik hadisəyə rast gəlinir. Xüsusilə də, akut stress pozuntusu, travma sonrası stress pozuntusu, təşviş və həyəcan pozuntuları, stressorla əlaqəli pozuntular travmatik təcrübələr ilə pozitiv korrelyativ əlaqədədir.

Travmatik hadisələrin insanların mizacı ilə də korrelyasiyada olduğu məlumdur. Belə ki, zəif sinir sistemində qoruyucu ləngimə üstündür, bu səbəbdən travmaların təsiri daha çox olur, eyni zamanda, insanların travmaya yüklədikləri mənə da onların psixoloji immunitetini zəiflədir. Bu eyni ilə orqan transplantasiyasına bənzəyir, fizioloji səviyyədə mövcud olan mexanizmlər yad orqanı bədənə atmağa çalışır, zamanla transfer olunmuş orqanlar immuniteti zəiflədən dərmanlar olmadıqda vücuda həmin orqanı bədənə atmağa başlayır. Psixoloji immunitətdə bu cür işləyir, travmaların imitasiya olduğu davranış mexanizmləri onlarla mübarizə aparmaq üçün davranış stilləri və müdafiə mexanizmləri formalaşdırır. Zamanla bu davranışlar müxtəlif dezadaptiv şemalar, gecə qarabasmaları, dezadaptiv təzahür formalarında bürünməyə bilər. Travmatik və əlaqəli pozuntular çox zaman komorbidliyə tabe olurlar. Onlarla yanaşı digər psixoloji pozuntularda mövcud olur. Travma sonrası stress pozuntu zamanı sosial təşviş, maddə asılılıqları, yuxu pozuntuları, depressiya kimi hallar tez-tez rast gəlinir. Travmatik təcrübələr həmçinin ruminasiya və təkrarlanan düşüncələr, bəzən bunlara sarısan fikirlərdə deyilir, şəklində təzahür edirlər. XBT-11 də bu obsessiv düşüncələr və ruminasiyaların dominant olduğu tip adı altında yer almaqdadır. Bu cür düşüncə zamanı insanlar öz emosiya və davranışlarına ifrat fokuslanaraq onu analiz etməyə başlayırlar. Travmatik təcrübələr zamanı təzahür edən ruminasiya amili 4 komponentdən ibarətdir.

- *Neqativ düşüncələr:* bu zaman depressiv ruh halına məxsus olan insanlarda pessimizm, neqativ meyllər mövcud olur
- *Problemlərlə başa çıxma strategiyalarında azalma:* problemlərin alternativ həlli yollarının olduğunu düşünmə bilmirlər
- *Davranışların aktivliyində azalma:* problemə fokuslandığı üçün onları aktivliyə təşviq edən amillərə qarşı maraqsız olurlar
- *Sosial münasibətlərin azalması:* ruminasiyaya məruz qalan insanların

*şəxsiyyətlərarası münasibətlərində gözlə
görülür fərqlilik müşahidə olunur.*

Travmatik hadisələr nəticəsində yaranan ruminasiya və sarışan fikrlər şəxsiyyətin mən konsepsiyasına keçir və onun neqativ koqnitiv sxemlər yaratmasına səbəb olur. Travmatik hadisələr davranış sferası ilə kifayətlənməyib şəxsiyyətin koqnitiv strukturundada müəyyən düşüncələrin yaranmasına səbəb olur. Bunlardan avtomatik düşüncələri misal göstərmək olar. Avtomatik düşüncələr çox zaman travmatik hadisələrə qarşılıq olaraq muhakimə edilməyən, situasiya tərəfindən çağırılan koqnitiv sxemlərdir. İnanclarımızın təməlində dayandığı avtomatik düşüncələr refleks olaraq qısa müddət ərzində yaranır. Digər tərəfdən, avtomatik düşüncələr başqa insanlara mənasız görünsə də sahib insanlar üçün ifrat məna ehtiva edir. Avtomatik düşüncələr ruminasiya və təkrarlanan düşüncələrin yaranması ilə travmanın xronikləşməsinə səbəb olur.

Travma zamanı insanın psixoloji statusu, gerçəkliyi qiymətləndirməsi dəyişir, bu eyni zamanda, insanın digər insanlarla qarşılıqlı əlaqəsində pozulmasına səbəb olur [4, s. 1-3]. Travmatik təcrübələr çarəsizlik, bəzən buna öyrənilmiş çarəsizlikdə deyilir, kimi hallara səbəb ola bilər. Adından da məlum olduğu kimi şəxsiyyətin inkişafı zamanı ondan asılı olmayan, dəyişdirə bilmədiyi situasiyalara qarşılıq olaraq öyrənilmiş çarəsizlik reaksiyası formalaşır. Uzun müddətli psixogen situasiyanın mövcudluğu növbəti öyrənməni pozur. Buna bəzən klassik şərtlənməyə əsasən Pavlov qorxusu ya da şərtləndirilmiş qorxu deyilir.

Travmaların insan həyatına və davranışına təsiri istiqamətində bir çox araşdırma və nəzəriyyələr mövcuddur. Hər bir nəzəriyyə şəxsiyyəti və onun strukturunu müxtəlif cəhətdən izah etməyə çalışır. Şəxsiyyət psixologiyasının mərkəzi anlayışı olan şəxsiyyət termini və onun analiz edilməsi bu baxımdan vacibdir. Bu məqalədə psixoloji ədəbiyyatlarda müzakirə olunan travmanın psixoloji mahiyyətinə toxunmaqla bərabər travmanın şəxsiyyət üzərində, xüsusilə də, şəxsiyyətin formalaşmasına təsirini araşdırmağa çalışmışıq. Travma nəticəsində şəxsiyyətin inkişafını tətiklənən neqativ təsirlər, bu zaman şəxsiyyətin

struktur və psixoloji sferalarının xüsusiyyətləri şəxsiyyətə yeni yanaşmanın təməlini qoyur. Dezadaptiv davranış kimi travmaların yaratdığı şəxsiyyətlər və onların adaptiv imkanlarının xüsusiyyətlərini araşdırmaq bu səbəbdən vacibdir.

Psixologiyada terapevtik istiqamətlərdə bir sıra üsullar yaradılmışdır. Bunlar şəxsiyyətin readaptasiyasını təmin etmək üçün fərqli xarakterə və təsir dairəsinə malikdir. Travmatik hadisələrin ətraf mühitlə qarşılıqlı təsir zamanı şəxsiyyətin göstərdiyi müdafiə mexanizmlərinin adaptiv və dezadaptiv xarakterini bilmək vacibdir. Travma nəticəsində formalaşan mexanizmlər özlüyündə adaptiv xarakter daşısa da, şəxsiyyətin inkişafına xələl gətirdiyi zaman neqativ təsir səbəbi ilə onlar dezadaptiv davranış sferasına keçir. Bütün bunlar terapevtik və psixoloji profilaktik istiqamətdə faydalı ola bilər ki, travmaya məruz qalan insanların formalaşma mexanizmləri, onların davranışlarının dezadaptiv və adaptiv mexanizm və determinatlarını bilmək vacibdir.

Nəticə

Travmatik davranışlarla bağlı psixoloji ədəbiyyatlarda kifayət qədər məlumat vardır. Buna qarşılıq olaraq bu məqalədə travma ilə bağlı fikrlər, travmanın psixoloji mahiyyəti, onun şəxsiyyət və onun formalaşmasına təsirini araşdırmağa çalışmışıq. Travmalar davranışın determinatları rolunu oynayan hərəkətverici qüvvələrdir. Lakin determinat olaraq onlar şəxsiyyəti və onun inkişafını neqativ yönləndirir, mən konsepsiyasına transfer olan travma əlaqəli düşüncələr şəxsiyyətin uğurlu fəaliyyəti, sosial adaptasiya və homeostazını pozur. Travmaların dezadaptiv və adaptiv mexanizminin şəxsiyyət üzərindən araşdırılması bu səbəbdən vacibdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Cinsel travma sonrası oluşan ruhsal sorunlar. Nöropsikiyatri Arflivi. Gölge, Z. B (2005), s. 20
2. Travma sonrası zamanın donması ve travmanın nesiller arası aktarımı. Bartın Üniversitesi Edebiyyat Fakültesi Dergisi. Sevinç Yalçın, Ç. B., ve Öztürk , E. (2018), s. 22
3. İkincil travma ve sosyal destek. Klinik Psikiyatri, Sungur, M. Z (1999), s. 106

4. Psikolojik travmanın insanlık kadar eski tarihi. The Journal of Social Science. Özen, Y. (2018), s. 1-3

5. A Paradigm shift in the conceptualization of psychological trauma in the 20th century. Journal of Anxiety Disorders. Jones, E (2007), s. 1-17

Dilgam Mazahir MAMMADOV

Baku State University,
doctoral student in Personality Psychology at the Department of Psychology,
Faculty of Social Sciences and Psychology
E-mail : mmmdovdilqm857@gmail.com

TRAUMATIC BEHAVIOR AS A BEHAVIORAL PREDICTOR OF PERSONALITY

Summary

Received from The formation of a mature personality model is dependent on a number of factors. Its psychological health status and the determinants of its behavioral, cognitive, and emotional spheres, which form the basis of its existence, are directly dependent on situations that occur during the postnatal period of ontogenetic development. In this sense, a psychologically mature or healthy person determines the dynamics of personality formation based on their reactions to the factors they are exposed to. Since there is a negative correlation between the level of personality development and the degree of environmental factors, the impact of childhood events and their permanent imitation into the personality structure is inevitable. As psychological determinants of maladaptive behaviors, traumas play a leading role in this d Traumatic behavior as a behavioral predictor of personalityirection. In early childhood, children may react differently to traumatic and psychogenic situations depending on their temperament. The transformation of traumatic experiences into a person's behavioral mechanisms also depends on the personality model of the parents. In some cases, when children have a weak nervous system, some parents accept it as the norm and do not pay enough attention to it. This situation, in turn, results in a positive correlation in the child, who has not yet formed a behavioral style, thereby increasing the likelihood of the behavioral mechanisms becoming permanent. Many biological, social, and psychological factors play a role in the behavioral mechanisms of a person. Sometimes, in our modern era, the human and computer working mechanisms are equated. For example, due to an excess of information, a computer may freeze and its operating system may fail to perform its functions. In some literature, catatonic schizophrenia was considered a manifestation mechanism of the brain's protective mechanism by creating a barrier against information the environment. However, with the development of behaviorism, the "thinking human model," rather than the "reacting human model," is considered the current one. This is because a person, as a system, develops during interaction with environmental stimuli. Traumatic experiences, as behavioral determinants of the personality, not only form its mature personality model but also influence the formation of its reaction styles.

Keywords: maladaptive mechanisms, mature personality, traumatic experience, behavioral mechanisms, reaction styles, behavioral patterns

Дильгám Мазáхíр МАМÉДОВ

Бакинского государственного университета,
докторант по психологии личности кафедры психологии,
Факультета социальных наук и психологии
E-mail : mmmdovdilqm857@gmail.com

ТРАВМАТИЧЕСКОЕ ПОВЕДЕНИЕ КАК ПОВЕДЕНЧЕСКИЙ ПРЕДИКТОР ЛИЧНОСТИ

Резюме

Формирование модели зрелой личности зависит от ряда факторов. Статус её психологического здоровья и детерминанты её поведенческой, когнитивной и эмоциональной сфер, составляющие основу её существования, напрямую зависят от ситуаций, происходящих в постнатальном периоде онтогенетического развития. В этом смысле, психологически зрелый или здоровый человек определяет динамику формирования личности, исходя из своих реакций на факторы, которым он подвергается. Поскольку между уровнем развития личности и степенью воздействия факторов окружающей среды существует отрицательная корреляция, влияние детских событий и их постоянное внедрение в структуру личности неизбежны. В качестве психологических детерминант дезадаптивного поведения травмы играют ведущую роль. В раннем детстве дети могут по-разному реагировать на травматические и психогенные ситуации в зависимости от своего темперамента. Трансформация травматического опыта в поведенческие механизмы человека также зависит от личностной модели родителей. В некоторых случаях, когда у детей слабая нервная система, некоторые родители воспринимают это как норму и не уделяют им должного внимания. Эта ситуация, в свою очередь, приводит к положительной корреляции у ребёнка, который ещё не сформировал свой поведенческий стиль, тем самым повышая вероятность того, что поведенческие механизмы станут постоянными. Многие биологические, социальные и психологические факторы играют роль в поведенческих механизмах человека. Иногда в нашу современную эпоху механизмы работы человека и компьютера приравниваются. Например, из-за избытка информации компьютер может зависнуть, и его операционная система может перестать выполнять свои функции. В некоторых литературных источниках кататоническая шизофрения считалась проявлением защитного механизма мозга, создающего барьер против информации, поступающей из окружающей среды. Однако с развитием бихевиоризма актуальной считается «модель думающего человека», а не «модель реагирующего человека». Это связано с тем, что человек как система развивается во взаимодействии со стимулами окружающей среды. Травматический опыт, являясь поведенческими детерминантами личности, не только формирует её зрелую личностную модель, но и влияет на формирование стилей её реагирования.

Ключевые слова: дезадаптивные механизмы, зрелая личность, травматический опыт, поведенческие механизмы, стили реагирования, поведенческие паттерны.

Daxil olub: 30.11.2025